

VİÂEYN RİVÂYETİ VEYA EBÛ HUREYRE'NİN ÖLÜMÜNE SEBEP OLABİLECEK GİZLİ BİLGİLER

Sami ŞAHİN*

Anahtar kelimeler: Ebû Hureyre, hadis rivâyeti, viâeyn (iki kap), gizlenen bilgiler.

Özet

Ebû Hureyre'nin en çok hadis rivâyet eden sahabî unvanına sahip olmasına rağmen, yine de onun bazı şeyleri açıklamadığını belirten rivâyetler nakledilmiştir. Bu makalede işte bu tür nakiller incelemeye tabi tutulmuştur. Söz konusu rivâyetler, gizlenen herhangi bir bilginin mevcudiyeti sorgulanarak ele alınmış, sened ve metin incelemesi yapılmış ve bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

The Narrative of "viâeyn" or Secret Information Causing the Death of Abu Hurayra

Abstract

Key words: Abu Hurayrah, hadith narration, viâeyn (two pots), hidden information.

Although Abu Hurayrah has got the title of "the sahabî who reported most of the traditions of the Prophet (ahâdith)", there are some narratives that he did not explain some points. In this article, such kind of narratives were examined and handled to interrogate whether there exists any hidden information or not; furthermore, the examination of sanad and text was made, and the results were evaluated in a totalitarian approach.

Giriş

Ebû Hureyre en çok hadis rivâyet etmekle şöhret bulan bir sahabîdir. Onun bu kadar çok hadis rivâyet etmiş olmasına rağmen, birtakım şeyleri açıklayamadığını, açıkladığı takdirde zarar görebileceğini ifade eden bazı rivâyetlere hadis kaynaklarında rastlamaktayız. Bu husus, 'bizzat Ebû Hureyre'nin kendisine izafe edilerek nakledilmektedir. Biz bu makalemizde bu rivâyetlerin neler olduğunu, rivâyetler hakkında neler söylendiğini ve neler söylenebileceğini, gerçekte böyle gizli bir bilgi olup olmadığını incelemeye ve değerlendirmeye çalışacağız. Fakat bunlara geçmeden önce Ebû Hureyre hakkında kısaca bir bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

Ebû Hureyre ve Hadis Rivâyeti¹

Yemen'de bulunan *Ezd* kabilesinin *Devs* koluna mensup olan Ebû Hureyre'nin bu künyesiyle meşhur olmasından dolayı olsa gerek ismi pek gündeme gelmemiştir. Hem kendi isminin hem de babasının isminin ne olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Bu hususta kendisine atfen çok çeşitli isimler belirtilmiş, ancak görüşlerin daha çok Abdullah veya Abdurrahman isminde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu ismi Müslüman olduktan sonra aldığı belirtilmiştir. Cahiliye dönemindeki isminin ne olduğu hususunda ise, Abdüşems, Abduamr, Sukeyn, Amr b. Abduganm gibi isimler belirtildiği gibi daha pek çok değişik isimler de ifade edilmiştir. Kaynaklarda doğum tarihi belli olmamakla beraber, bazı rivâyetlere² ve basit bir hesaba göre onun hicretten yaklaşık 20 küsur yıl önce doğduğu söylenebilir. "Kediciğin babası" anlamına gelen Ebû Hureyre künyesi, bulduğu kedi yavrularıyla fazla ilgilenmesi ve onları himaye etmesinden dolayı verilmiştir³.

Ebû Hureyre'nin İslama girişi, hicretin 7. yılına (628) rastlayan Hayber Fethi sırasında gerçekleşmiştir. Müslüman olmak üzere memleketinden bir grup insanla Medine'ye gelmiş, fakat Hz. Peygamber'in Medine'de olmadığını Hayber fethiyle meşgul olduğunu öğrenince onun yanına giderek bu fethe bizzat iştirak etmiştir.⁴

Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in vefatına kadar yaklaşık üç yıl⁵

¹ Ebu Hureyre ve rivâyet ettiği hadisler hakkında çok çeşitli kaynaklarda bilgi bulunmakla beraber müstakil eserler de yazılmıştır. Müstakil eser meydana getiren bu müelliflerin bazıları eleştirel yaklaşırken bazıları ise müdafaa etmiştir. Ancak bu müelliflerin çok azı kitaplarında viâeyn rivâyetinden söz etmiştir. Ebû Hureyre ve rivâyelleri ile ilgili daha detaylı bilgilere ulaşmak için müracaat edilebilecek eserlerin bazıları şunlardır:

1. Muhammed Muhammed es-Semâhî, *Ebû Hureyre fî'l-mizân*, Kahire, 1378/1958.
2. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemenî, *el-Envârü'l-kâşife li mâ fî kitabi 'advâi ale's-Sunne' mine'z-zelâl ve't-tadlîli ve'l-mucazeze*, Kahire, 1958.
3. Muhammed Abdurrazzak Hamza el-Mekkî, *Zulumâtu Ebî Reyve emâme 'advâi's-sünneti'l-muhammediyye*, Kahire, 1959.
4. Mustafa es-Sibâî, *es-Sünnetu ve mekaneluha fî't-teşrîl'i-islamî*, Kahire, 1961.
5. Muhammed Accac el-Halîb, *Ebû Hureyre râviyetu'l-islam*, Kahire, 1381/1962.
6. Helga (Amine) Hemgesberg, *Abu Huraira der Gefahrte des Propheten – ein Beitrag zur Geschichte des frühen Islam*, (Basilmamış doktora tezi), Frankfurt, 1965.
7. Muhammed b. Muhammed Ebu Şehbe, *Difaun anî's-sunne ve reddu şubehi'l-müsteşrikîn ve'l-kuttabi'l-muasirin ve beyanu'ş-şubehi'l-vârîde ala's-sunne kadîmen ve hadîsen ve reddüha reddan ilmîyyen sahihen*, Kahire, 1967.
8. Abdulmunim Salih el-Âli el-Izzî, *Akâsün min menâkîbî Ebî Hureyre*, Bağdat, 1969.
9. Abdulmunim Salih el-Âli el-Izzî, *Difaun an Ebî Hureyre*, Bağdat, 1967.
10. Muhammed Diyaurrahman el-A'zamî, *es-Sahâbiyyu'l-celîl Ebû Hureyre fî dav'i meriviyatîhi*, Beyrut-Kahire, 1979.
11. Ali Toksarı, *Hz. Ebû Hureyre (r.a.) ve hadis ilmindeki yeri*, (Basilmamış doktora tezi), Kayseri, 1982.
12. Osman Güner, *Ebû Hureyre'ye yöneltilen eleştiriler*, İnsan yay., İstanbul, 2001.
13. Muhammed Reşid Rıza, *"Bir misyonerin Ebû Hureyre hakkındaki bazı iddiaları"*, (Trc.: Mücteba Uğur), Diyanet İlmî Dergi, XXVIII/2, s.15-36.
14. Abdurrahman Abdullah ez-Zereî, *Ebû Hureyre ve aklamü'l-hâkidîn*, Kuveyt, 1405/1984.
15. İsmail Habîb Sevük, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, İstanbul, 1940.
16. Mahmud Ebû Reyve, *Edvâun ala's-sünneti'l-muhammediyye*, Kahire, 1377/1957-Beyrut, ts., Müessesetu'l-âlemî.
17. Mahmud Ebu Reyve, *Şeyhu'l-madîre Ebû Hureyre*, Kahire, 1383/1963.
18. Abdülhuseyn b. Yusuf Şerefeddin el-Musevî, *Ebû Hureyre*, Beyrut, 1397/1977.

² İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Terc.no: 10674, VII, 441.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kubrâ*, IV, 329; Tirmizî, *Sunen*, Menakib, 46, H.no: 3840, (V, 686); Hakim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek ala's-sahihayn*, III, 579-581.

⁴ Vakidî, *el-Megâzî*, II, 636; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 327; Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, IIk, 7, (III, 119), Eyman, 33, (VII, 235).

⁵ İbn Sa'd ve Buhârî'nin rivâyetlerine göre, Ebû Hureyre Hz. Peygamber'e üç yıl sahabîlik yapmıştır. İbn Sa'd'ın naklettiği başka bir rivâyete göre ise bu süre dört yıl olarak belirtilmiştir. Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 329; Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, Menakib, 25, (IV, 175).

onun sahâbîsi olan Ebû Hureyre, bu süre içinde karın tokluğuna çoğunlukla Hz. Peygamber'in yanında veya yakınında kalmış, onun hizmetinde bulunmuş, her söz ve davranışını ezberlemeye ve muhafaza etmeye çalışmıştır. Hadisleri daha iyi ezberlemesi ve hafızasında tutması için Hz. Peygamber'in duasını almıştır⁶. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da uzun yıllar yaşamış ve bu dönemde de hadis rivâyetiyle meşgul olmuş, bizzat Hz. Peygamber'den alamadığı hadisleri Ebu Bekr, Omer, el-Fadl b. Abbas, Ubey b. Ka'b, Usame b. Zeyd, Aîşe, Basra el-Gıfârî, Ka'b el-Ahbar ve diğer sahâbîlerden elde etmeye çalışmıştır. Muksirundan en çok hadis rivâyet eden sahâbî, mükerrerleriyle birlikte 5374 hadisle Ebû Hureyre olmuştur.⁷ Ahmed Muhammed Şakir, mükerrerleriyle beraber 3848 tanesinin Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inde yer aldığını Ibnu'l-Cevzî'den nakletmiş, kendisi de mükerrer olmayan rivâyetlerin sayısını 1579 olarak tespit etmiştir.⁸ Buhârî ve Muslim'in *Sahih*lerinde ittifakla 325, sadece Buhârî'nin *Sahih*inde 93, sadece Muslim'in *Sahih*inde 190 Ebû Hureyre hadisi nakledilmiştir.⁹ Buhârî'nin çeşitli/farklı kitaplarında Ebû Hureyre'den rivâyet edilen dağınık vaziyette toplam 446 hadis mevcuttur.¹⁰ *Kütüb-i sütte* ve *Musned*'deki tekrarsız rivâyetlerin sayısının 1336 olduğu da belirtilmiştir.¹¹

Kaynakların belirttiğine göre, Ebû Hureyre'den 800 kadar kişi rivâyette bulunmuştur.¹² Bunlar arasında Ibn Omer, Ibn Abbas, Cabir, Enes, Vasile b.el-Eska', Aîşe gibi sahâbîler¹³ olduğu gibi Saîd b. el-Müseyyib, Urve b. ez-Zubeyr, Ebu Saîd el-Makburî, el-Hasen el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Süleyman b. Yesâr, Tavus, Ikrime, Mücahid, Atâ b. Ebî Rebah, Nafi', Hemmam b. Münebbih ve daha pek çok meşhur tabîyi de saymak mümkündür.¹⁴

Gerek Hulefa-i raşidin döneminde gerekse Emevîler döneminde Medine ve Bahreyn gibi yerlerde kısa da olsa çeşitli idari görevlerde bulunmuştur.¹⁵

Hicrî 57/8/9 (677/8) yılında 87 yaşında iken Medne'de vefat etmiştir.¹⁶

Ebu Hureyre ve Viâeyn Rivâyeti

Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'in yanında diğer bir çok sahâbîden daha az kalmasına rağmen onlardan çok daha fazla hadis rivâyet etmesiyle ilgili tartışmalar

⁶ Ibn Sa'd, *Tabakât*, II, 362, IV, 327, 329, 330; Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, İlm, 42, (I, 38); Hars ve Muzarâa, 21 (III, 74); Menakib, 28, (IV, 188); l'tisam, 22, (VIII, 158); Ahmed, *el-Musned*, II, 240, 274; Tirmizî, *Sünen*, Menakib, 46, H.no: 3834-5, (V, 683-4); Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, H.no: 750, s.556; Hakim, *Müstedrek*, III, 582.

⁷ Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, II, 216; Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisu'l-hasis şerhu ihtisari ulumi'l-hadis*, 182.

⁸ Şakir, *el-Bâisu'l-hasis*, 182-3.

⁹ Aynı, *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-baharî*, I, 140; Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, II, 216-7. Suyutî, sadece Muslim'in rivâyet ettiği Ebû Hureyre hadislerinin sayısını 189 olarak belirlemiştir.

¹⁰ Ibn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahihi'l-buharî*, I, 51.

¹¹ Muhammed Diyaurrehman A'zamî, *es-Sahâbiyyu'l-celil Ebû Hureyre fi dav'i merviyatihî*, s.76.

¹² Ibn Abdilberr, *el-İstîâb fi mâ'rifeti'l-eshâb*, IV, 334; Ibn Hacer, *Tezhîbu't-tezhîb*, XII, 239; Aynı, *Umdetu'l-kârî*, I, 140; Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, II, 217.

¹³ Ebû Hureyre'den rivâyet eden sahâbî sayısının 28 olduğu belirtilmiş ve bunların isimleri sayılmıştır. Bkz. Hakim, *Müstedrek*, III, 588.

¹⁴ Ibn Hacer, *Tezhîbu't-tezhîb*, XII, 239.

¹⁵ Ibn Abdilberr, *İstîâb*, IV, 334; Ibnu'l-Esir, *Usdu'l-gâbe fi mâ'rifeti's-sahâbe*, V, 321.

¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz.: Ibn Kuteybe, *Te'vilu muhtelefi'l-hadis*, 46-50; Ibn Abdilberr, *İstîâb*, Ter.no: 3241, IV, 332-5; Ibnu'l-Esir, *Usdu'l-gâbe*, Terc.no: 6319, (V, 318-321); Mizzî, *Tezhîbu'l-kemâl fi esmâ'r-ricâl*, Terc.no: 7681, (XXXIV, 366-380); Ibn Hacer, *İsâbe*, Terc.no: 10674, VII, 425-445; Ibn Hacer, *Tezhîbu't-tezhîb*, Terc.no: 8773, XII, 237-240.

bir yana, onun bu kadar çok hadis rivâyet etmiş olmakla beraber yine de bazı şeyleri açıklayamadığını, açıkladığı takdirde zarar görebileceğini belirten bazı rivâyetler mevcuttur. Bu husus, bizzat Ebû Hureyre'nin kendi ifadesi olarak bir çok kaynakta yer almaktadır. Konu meşhûr şekliyle "*Viâeyn Hadisi/rivâyeti*" olarak ifade edilmekte ve Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den iki çeşit ilim aldığı, bunun birisini rivâyet ettiği diğerini ise nakletmediği şeklinde geçmektedir. Bu konuyu belirten bir çok rivâyet mevcuttur¹⁷, ancak bunların çoğu Ebû Hureyre'den nakledilmiştir. Bu rivâyetleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. عن أبي هريرة أنه قال (كان يقول): حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم وعاءين: فأما أحدهما .
قال أبو هريرة: يقولون أكثرت يا أبا هريرة! والذي نفسي بيده لو أني حدثتكم بكل شيء سمعته من .
رسول الله صلى الله عليه وسلم لرميتوني بالقتع , يعني المزابل , ثم ما ناظرتموني .
"Ebû Hureyre'nin şöyle söylediği rivâyet edilmiştir: Resulullah'tan (sav) iki kap (ilim) aldım. Birisini söyledim. Diğerine gelince eğer onu söyleseydim şu boğazım kesilirdi."¹⁸

2. قال أبو هريرة: يقولون أكثرت يا أبا هريرة! والذي نفسي بيده لو أني حدثتكم بكل شيء سمعته من .
رسول الله صلى الله عليه وسلم لرميتوني بالقتع , يعني المزابل , ثم ما ناظرتموني .
"Ebû Hureyre, insanların kendisine "Ey Ebû Hureyre rivâyeti çok fazla yaptın!" dediklerini söylemiştir. Onlara "Nefsim elinde olana yemin olsun ki, eğer Resulullah'tan (s) duyduğum her şeyi rivâyet etseydim, bana süprüntü – yani çöplük – atardınız. Sonra da benimle münazara yapmazdınız (konuşmazdınız)" karşılığını vermiştir.¹⁹

3. عن أبي هريرة : أنه كان يقول لو أنبأتكم بكل ما أعلم لرماني الناس بالخرق وقالوا أبو هريرة مجنون !
"Ebû Hureyre'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bildiğim her şeyi size haber verseydim, insanlar beni çılgınlıkla / aptallıkla itham eder, 'Ebû Hureyre delidir' derlerdi!"²⁰

4. قال أبو هريرة لو حدثتكم بكل ما في جوفي لرميتوني بالبعر؛ قال الحسن: صدق! والله لو أخبرنا أن .
بيت الله يُهذم ويُخرق ما صدقه الناس .
"Ebû Hureyre şöyle demiştir: Eğer içimde bulunanların hepsini size söyleseydim bana hayvanların kıygısını atardınız. el-Hasen şöyle demiştir: Doğru ! (Nitekim) bize Allah'ın evinin yıkılacağını ve yanacağını haber vermiş olsaydı; vallahi insanlar ona inanmazlardı."²¹

5. أن أبا هريرة حفظ عن رسول الله صلى الله عليه وسلم خمس جُزُب أحاديث , وقال: اني أخرجت منها .
"Ebû Hureyre Resulullah'tan (s) beş kap hadis ezberlemiştir. (Ebû Hureyre) demiştir ki: Bunlardan iki kabını ortaya çıkardım (açıkladım), eğer üçüncüsünü açıklasaydım beni taşlardınız."²²

6. أبو رافع قال سمعت أبا هريرة رضي الله عنه يقول: حفظت من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم .
أحاديث ما حدثتكم بها و لو حدثتكم بحديث منها لرجمتوني بالأحجار .
هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه .

¹⁷ Sahabenin ileri gelenlerinden olan ve sâhibu's-sırr sıfatıyla şöhret bulmuş Huzeyfe'den de bu tür rivâyetler nakledilmiştir. Onun bu sıfatı, münâfıkların isimlerini Hz. Peygamber'in kendisine sır olarak söylediği şeklindeki haberlere dayandırılmıştır. Bkz.: Bünyamin Erul, "*Huzeyfe b. el-Yemân ve sır katipliği*" (Yayınlanmamış makale)

¹⁸ Ibn Sa'd, *Tabakât*, II, 362; IV, 331; Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, İlim, 42, I, 38. İbn Ebi Şeybe'nin *Musannef*'inde rivâyet biraz farklı geçmektedir: "...لو أنبأتكم بكل الذي اطم لتطمع عنتي من ما هنا..." (el-Musannef fi ehâdis ve'l-âsâr, H.no: 143, VIII, 613.

¹⁹ Ibn Sa'd, *Tabakât*, II, 364; IV, 332; Ahmed. *Musned*, II, 539, 540; Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-evliya ve tabakâtu'l-esfiya*, I, 381.

²⁰ *Musned*'de geçen iki rivâyet küçük değişikliklerle şu şekilde nakledilmiştir: 1- قال أبو هريرة يقول يقولون أكثرت . لو حدثتكم بكل ما سمعت من النبي صلى الله عليه وسلم لرميتوني بالقتع وما ناظرتموني .

2- قيل لأبي هريرة أكثرت أكثرت قال فلو حدثتكم بكل ما سمعت من النبي صلى الله عليه وسلم لرميتوني بالقتع وما ناظرتموني .
أبو هريرة يقول: يقولون أكثرت يا أبا هريرة . والذي نفسي بيده لو حدثتكم بكل ما سمعت من رسول الله صلى الله عليه وسلم لرميتوني بالقتع . ثم ما ناظرتموني .

²¹ Ibn Sa'd, *Tabakât*, II, 364; IV, 331.

²² Ibn Sa'd, *Tabakât*, II, 364; IV, 331.

²³ Râmehumuzî, *el-Muhaddîsu'l-fâsil*, H.no: 749, s.556.

"Ebu Râfi", Ebû Hureyre'nin (r) şu sözünü duyduğunu söylemiştir: Resulullah'ın (s) sözünden size anlatmadığım bir çok hadis ezberledim. Eğer size onlardan bir hadis anlatsaydım beni taşlardınız."²³ Hakim hadisin akabinde şöyle demiştir: Bu hadisin isnadı sahihtir ancak şeyhayn tahric etmemiştir.²⁴

7. , عن ابي هرير قال: حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم خمسة جرب , فأخرت منها جرابين .
"Ebû Hureyre'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Resulullah'tan (s) beş kap (ilim) ezberledim. Bunlardan ikisini açıkladım. Eğer üçüncüyü açıklasaydım beni taşlardınız."²⁵

Biz bu konudaki bütün rivâyetleri yukarıdaki şekliyle değişik kaynaklardan derlemeye çalıştık ve yedi farklı rivâyete ulaştık. Burada küçük çaptaki lafız farklılıklarını değişik bir rivâyet olarak değerlendirmedik. Onları bir rivâyet olarak kabul ettik. Ancak lafızları mütekarib olan bu tür rivâyetlere dipnotta işaret ettik.

Bu tür teknik bilgilerden sonra söz konusu rivâyetlerde değerlendirme yapabilmek için hem sened hem de metin bakımından tahlil ve tenkitlerinin yapılması gerekmektedir. O nedenle rivâyetleri önce isnad sonra da metin yönünden incelemeye çalışacağız. Şimdi her bir rivâyetin senedini vererek râvîler hakkında ulaştığımız bilgilere geçebiliriz.

İsnad İncelemesi

Birinci rivâyetin senedi

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre(57/8/9) > Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî (117/123)²⁶ > İbn Ebî Zî'b (158/9)²⁷ > Muhammed b. İsmail b. Ebî Fudeyk el-Medenî (200/1)²⁸ > İbn Sa'd (230)

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî > İbn Ebî Zî'b > Abdulhamid b. Ebî Uveys (202)²⁹ > İsmail b. Ebî Uveys (226)³⁰ > Buharî (256)

İkinci rivâyetin senedi

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Yezid b. el-Esam (101/3/4)³¹ > Ca'fer b. Burkân (150/1/4.)³² > Kesîr b. Hişam (208)³³ > İbn Sa'd

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Yezid b. el-Esam > Ca'fer b. Burkân > Ali b. Sâbit³⁴ > Ahmed b. Hanbel (241)

²³ Hakim, *Mustedrek*, III, 583.

²⁴ Hakim, *Mustedrek*, III, 583.

²⁵ Ebu Nuaym, *Hilye*, I, 381.

²⁶ Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî için *sıka*, *leyse bihi be'sun* denilmiştir. Ancak ölmenden dört yıl önce ihtilat ettiği belirtilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, Daru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1994/1415, IV, 34-35, Terc.no: 2414.

²⁷ İbn Ebî Zî'b'in ismi Muhammed b. Abdurrahman'dır. *Sıka* ve *saduk* olarak vasıflandırılmıştır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IX, 262-4, Terc.no: 6366.

²⁸ Muhammed b. İsmail b. Ebî Fudeyk el-Medenî hakkında *leyse bihi be'sun*, *sıka*, *kesîru'l-hadis* ve *leyse bihicce* denilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IX, 45-50, Terc.no: 5971.

²⁹ Abdulhamid b. Ebî Uveys için *sıka*, *leyse bihi be'sun* denilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VI, 108, Terc.no: 3900.

³⁰ İsmail b. Ebî Uveys'in zayıf olduğu belirtilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, I, 280-2, Terc.no: 502.

³¹ Yezid b. el-Esam, *kesîru'l-hadis* ve *sıka* olarak nitelendirilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, XI, 271-2, Terc.no: 8008.

³² Ca'fer b. Burkân hakkında *sıka*, *la be'se bihi* denildiği gibi Zührî'den hadisi muztaribtir, Zührî'de kavî değil ama Zührî dışında *la be'se bihi* şeklinde de vasıflandırılmıştır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, II, 76-7, Terc.no: 986.

³³ Kesîr b. Hişam, *sıka*, *saduk*, *yukteb hadisu*, *la be'se bihi* şeklinde değerlendirilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VIII, 374-5, Terc.no: 5855.

³⁴ Ali b. Sâbit hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Yezid b. el-Esamm > Ca'fer b. Burkân > Kesîr b. Hişam > el-Hâris b. Ebî Usame³⁵ > Ebu Bekr b. Hallâd³⁶ > Ebu Nuaym (430)

Üçüncü rivâyetin senedi

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Hilâl³⁷ > Muhammed b. Hilâl (162)³⁸ > Halid b. Mahled el-Beceliyy (213)³⁹, Muhammed b. İsmail b. Ebî Fudeyk el-Medenî (200/1)⁴⁰, İsmail b. Abdillâh b. Ebî Uveys el-Medenî (226)⁴¹ > İbn Sa'd

Dördüncü rivâyetin senedi

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > El-Hasen (110)⁴² > Ebu Hilâl⁴³ > Süleyman b. Harb (224)⁴⁴ > İbn Sa'd

Beşinci rivâyetin senedi

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Abdullâh el-Basrî (135)⁴⁵ > Omer b. Abdillâh el-Basrî⁴⁶ > Dâhîr b. Nuh⁴⁷ > Abdân (306)⁴⁸ > Râmehumuzî (360)

Altıncı rivâyetin senedi

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Ebu Râfî⁴⁹ > Abdullâh b. Feyruz ed-Dânâc⁵⁰ > Abdulaziz b. el-Muhtar⁵¹ > Ebu Rebîa Fehd b. Avî⁵² > Ahmed b. Saîd el-Cemal⁵³ > Ebu Bekr b. Muhammed es-Sayrafî⁵⁴ > Hakim (405)

Yedinci rivâyetin senedi

Hz. Peygamber > Ebû Hureyre > Abdullâh er-Ravî⁵⁵ > Omer b. Abdillâh er-Ravî⁵⁶ > Kuteybe b. Saîd(240)⁵⁷ > Muhammed b. İshak⁵⁸ > İbrahim b. Abdillâh⁵⁹ >

³⁵ el-Hâris b. Ebî Usame hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

³⁶ Ebu Bekr b. Hallâd hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

³⁷ Hilâl b. Ebî Hilâl el-Medenî için *sika* denildiği gibi *la yu'raf* da denilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, XI, 75, Terc.no: 7668.

³⁸ Muhammed b. Hilâl, *sika*, *leyse bihi be'sun*, *salihun* şeklinde nitelendirilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IX, 429, Terc.no: 6661.

³⁹ Halid b. Mahled el-Beceliyy hakkında *sika*, *ehli's-sıdk*, *sadukun*, *Ma bihi be'sun*, *yukteb hadisuhu*, *la be'se bihi*, *lehu ahadis menakir*, *sadukun ve lakinnehu yeteşeyye*, *yukteb hadisuhu ve la yuhteccu bihi* denilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, III, 106-8, Terc.no: 1753.

⁴⁰ 1.sened'de geçti.

⁴¹ 1.sened'de geçti.

⁴² Hasen b. Ebî'l-Hasen Yesâr el-Basrî için bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, II, 243-8, Terc.no: 1297.

⁴³ Ebu Hilâl Muhammed b. Süleyman hakkında *sadukun*, *leyse bihi be'sun*, *daif*, *sika*, *leyse bi kavî*, *fihî da'fun*, *ruviye anhu hadisin munkar*, *yuhtemel fi hadisihi* denilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IX, 168-9, Terc.no: 6190.

⁴⁴ Süleyman b. Harb, *sika*, *hafizun li'l-hadis*, *kesiru'l-hadis*, *yervi ala'l-mâna*, *sebt*, *sahibu hıfz*, *memun* gibi vasıflarla anılmıştır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IV, 161-3, Terc.no: 2640.

⁴⁵ Abdullâh b. Abdurrahman el-Basrî er-Rûmî *sikalardan* sayılmıştır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, V, 265, Terc.no: 3552.

⁴⁶ Omer b. Abdullâh b. Abdurrahman el-Basrî er-Rûmî de babası gibi *sikalardan* sayılmıştır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VII, 397, Terc.no: 5115.

⁴⁷ Dâhîr b. Nuh hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁴⁸ Abdân'ın ismi Abdullâh b. Ahmed b. Musa b. Ziyâ'dır. Onun *sika*, *imam* ve *hafiz* olduğu belirtilmiştir. Bkz. El-Hatîb el-Bağdadî, *Tarihü Bağdâd*, IX, 378-9.

⁴⁹ İsminin Neff' b. Râfî' es-Sâiğ olduğu belirtilmiş ve *sika*, *leyse bihi be'sun*, *sebt* olarak nitelendirilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, X, 420-1, Terc.no: 7501.

⁵⁰ Abdullâh b. Feyruz ed-Dânâc hakkında *sıkâ*, *leyse bihi be'sun* denilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, V, 317, Terc.no: 3650.

⁵¹ Abdulaziz b. el-Muhtar hakkında *sika*, *la be'se bihi*, *salihu'l-hadis*, *mustevâ'l-hadis*, *leyse bihi be'sun*, *leyse bi şeyn* gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VI, 312, Terc.no: 4272.

⁵² Ebu Rebîa hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁵³ Ahmed b. Saîd hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁵⁴ Ebu Bekr b. Muhammed hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁵⁵ Kaynaklarda Abdullâh Ravî' ismine rastlanamamıştır. Bu ismin yazılışında bir baskı hatası olduğunu düşünmekteyiz. Baskıda Rûmî (الرومي) yerine muhtemelen Revî (الروعي) yazılmış, yani mim yerine ayn geçmiştir. Rical ve tabakat kitaplarında Abdullâh er-Rûmî isminin geçmesi de bu ihtimali güçlendirmiştir.

⁵⁶ Bir önceki râvî ile baba oğul ilişkisi bulunan Omer b. Abdullâh için de muhtemel baskı hatası söz konusudur. Çünkü aynı durum burada da geçerlidir.

Ebu Nuaym (430)

Yukarıda yedi farklı rivâyetin yedi senedi verilmiştir. Ayrıca senedlerde geçen râviler hakkındaki bilgilere kısa ve özet olarak dipnotta işaret edilmiştir. Bu kısa ve özet bilgilerde râviler cerh ve ta'dil yönünden ne tür değerlendirmelere tabi tutulmuşlarsa onlara temas edilmiştir. Ayrıca söz konusu rivâyetlerin isnad şeması makalenin sonun ek olarak verilmiştir.

İsnad Değerlendirmesi

Yukarıdaki yedi farklı rivâyet, isnad açısından bir değerlendirmeye tabi tutulacak olursa şu şekilde özetlenebilir:

Rivâyetlerde geçen bazı râviler sıkı olarak kabul edilmiş ve onlar için herhangi bir cerh söz konusu olmamıştır. Bazı râviler çeşitli cerh sıygalarıyla cerh edilmiş, ancak cerhe sebep teşkil eden unsur açıklanmamıştır. Bazı râviler mübhem olarak geçmiş ve hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bazı râviler için hem cerh hem de ta'dil söz konusu olmuştur. Bunlar bir kısım alim tarafından cerh edilmiş, bir kısmı tarafından ise ta'dil edilmiştir.

Bu bilgilerden hareketle, cerh ve ta'dil alimleri tarafından ortaya konulan kriterlere göre isnadın hepsinin aynı derecede olmadığı ortadadır. Râvilerinin rivâyetleri kabul edilebilir şahıslardan oluşmasından dolayı isnadın bazılarının sahih olduğu, ancak bünyesinde bulunan zayıf ve mecruh veya müphem râviler nedeniyle bazılarının ise zayıf isnad olduğu, sağlam ve sahih olmaktan uzak kaldığı görülür. 1,2,3,4. senedler kabul edilebilir isnad iken 5,6,7. senedlerde kabul edilmeye engel ve reddedilmeyi öngören unsurlar içermektedir. Kabul edilebilir senedlerde zaman zaman bazı mecruh râvilerle rastlanmasına mukabil reddedilen tarafta ise tadil edilmiş râviler bulunmaktadır. Burada şu hususun belirtilmesi yerinde olacaktır. Her hangi bir râvî hakkında yapılan cerh ya da cerhler mutlak doğru olarak kabul edilip cerh edilen râvînin rivâyeti bu yüzden reddedilemez. Kimler tarafından ve niçin cerh edildiğine de bakmak gerekir. Daha da önemlisi cerhe sebep teşkil eden unsurların açıklanması cerhe bir itibar kazandıracığı gibi sebebinin açıklanmaması hali cerhin itibar kaybetmesine neden olur. Eğer her mutlak cerh muteber olsaydı hemen hemen hiç bir ravî bundan mustagni kalmazdı. Çünkü hadis rivâyetiyle meşgul olan kişilerin büyük çoğunluğu hakkında az veya çok cerh bulunmaktadır.

İsnad değerlendirme ve tahlili bakımından özet olarak denilebilir ki, yukarıda verilen yedi rivâyette her ne kadar bazı senedlerin ravilerinde zayıflık varsa da en azından bazıları sahih şartlarını taşımaktadır.

İsnad ile ilgili ulaşılan bu bilgiler rivâyetleri değerlendirmede bazı fikirler vermesine rağmen yeterli olmayacağı muhakkaktır. Ayrıca metin tenkid ve tahlilinin de yapılması gerekmektedir. İsnaddan sonra rivâyetlerin metin tenkidi bakımından ele almaya ve ihtiva ettiği anlamı irdelemeye geçebiliriz.

⁵⁷ Kuteybe b. Sa'îd için sıkı, *sadûkun*, *me'mun* denilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzi'b*, VIII, 311-3, Terc.no: 5738.

⁵⁸ Muhammed b. İshak hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁵⁹ İbrahim b. Abdullah hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Gizlenen Bilginin Miktarı

Yukarıdaki sıralanan rivâyetlere göre Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'den kaplar dolusu ilim öğrenmiş ancak bunların bir kısmını insanlara açıklamış, diğer bir kısmını ise açıklamamıştır. Ayrıca açıklamadığı kısmı açıkladığı takdirde insanların onu taşılayacağını veya ona pislik atacaklarını veyahut da onu delilikle itham edeceklerini ve daha da ötesi kendisinin öldürülebileceğini ifade etmiştir.

Ebû Hureyrenin hem açıkladığı hem de açıklamadığı kısımların miktarlarını rivâyetlere bakarak tayin etmek çok zordur. Çünkü miktar rivâyetlerde farklı şekillerde geçmektedir. Bazı rivâyetlere göre açıkladığı kısım yarım, bazılarında göre üçte bir, bazılarında göre ise beşte birdir. Bu duruma göre, her bir rivâyette geçen farklı şekildeki oranlardan dolayı miktarda bir birlik söz konusu olmamaktadır. Aynı durum açıklanmayan kısımların miktarı için de geçerlidir. Açıklanan kısım yarısı olursa açıklanmayan kısım öteki yarısı, açıklanan kısım üçte bir olursa, açıklanmayan kısım üçte iki, açıklanan beşte bir olursa, açıklanmayan kısmın miktarı dörtte beş oranında olur. Bu yüzden Ebû Hureyre'nin açıkladığı kısmın miktarı tam olarak şu kadar, açıklamadığı kısım ise şu kadardır şeklinde bir durum tespiti yapılamamaktadır.

Sonuç itibarıyla rivâyetlerde geçen ihtilafı lafızlardan dolayı açıklanan veya açıklanmayan kısımların miktarını tam olarak tespit ve tayin etmek mümkün gözükmemektedir.

Gizlenen Bilginin Neler Olduğu

Ebû Hureyre'yi bu kadar kınayıp ayıplatacak ve hatta ölümüne sebep olabilecek gizli bilgi/ bilgilerin ne olduğunu merak etmemek elde değildir. Çünkü rivâyetlerde geçen ifadelerden bu bilgilerin önemli bilgiler olduğu anlaşılmaktadır. Gizli bilgilerin ne olduğunu açıklığa kavuşturmak amacıyla Buhârî'nin *Sahîh*'in meşhur şârihlerinden olan İbn Hacer (852), Aynî (855) ve Kastalânî (923) gibi alimlerin yazdıklarına müracaat ettiğimizde şu ifadelerle karşılaşırız: Ebû Hureyre iki hususu gizleyip açıklamamıştır. Bunlardan birisi kıyamet alametleriyle ilgili bazı haberler, diğeri ise gelecekte olacak Müslümanların karşılaşacakları kötülüklerle ilgili haberlerdir. Bunlara Müslümanları idare eden kötü yöneticilerin isimleri, onların kötü hareketleri ve onların zemmedilmesiyle ilgili haberler de ilave edilebilir. Ebû Hureyre, kendisine kötülük gelmesinden korktuğu için bazı kötü idarecilerin isimlerine üstü kapalı işaret eder, onları açıkça belirtmezdi. Onun şu sözü bunun en açık örneğini teşkil etmektedir: 'Altmışlı yıllarda ve çocukların idareye geçmesinden Allah'a sığınırım.'⁶⁰ Bu sözyle o, Yezid b. Muaviye'nin hilafetine işaret etmiştir. Zira Yezid'in hilafeti altmışlı yıllardır. Allah Ebû Hureyre'nin duasını kabul etmiş ve hicri altmış yılından bir süre önce vefat etmiştir.⁶¹

Çocukların idaresinden kastın Yezid b. Muaviye olduğu belirtilmiştir. Halbuki İslam Tarihi kaynaklarına göre, Yezid hicri 61 yılında ve 36 yaşında iken hilafete geçmiştir. Bu yaştaki birisi için çocuk denemeyeceği muhakkaktır. Ancak o dönemin

⁶⁰ İbn Hacer, Ebû Hureyre'nin bu sözünü İbn Ebi Şeybe'den naklettiğini belirtmiştir. Halbuki İbn Ebi Şeybe'nin *Musannefi*'inde şöyle geçmektedir: "Yetmişli yıllardan ve çocukların idareciliğinden Allah'a sığınırım". (H.no: 127, VIII, 611) Başka bir rivâyette ise: "Allahım Ebû Hureyre'yi çocukların idareciliği (zamanına) ulaştırma." (H.no: 143, VIII, 613). Ayrıca bkz. H.no: 128, VIII, 611.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 216-7; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, II, 152-3-4; Kastalânî, *İrşadu's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I, 374.

anlayışında, yaşı ilerlemiş insanları lider olarak görmeye alışmış olduklarından Yezid gibi yaştaki insanların idarede görev almaları hoş karşılanmamıştır. İdarenin yaşlı ve tecrübeli insanlardan oluşması Arap toplumunun bu yöndeki eğilimleriyle açıklanmıştır. Arap siyasi kültürüne göre, kabile şeyhi, daha ziyade kabilevi kıdem ve yaşça üstünlüğü nazar-ı itibara alan bir seçimle işbaşına gelirdi. Nitekim Yezid sonrası dönemlerde de halife seçiminde yaş etkili bir unsur olmuştur.⁶²

Bazı alimlere göre, sahih kaynaklarda geçen bir takım hadisler Ebû Hureyre'nin gizlediği şeylerin ne olduğu hususunda ip uçları vermektedir. Bu hadislerden biri şöyledir: Amr b. Yahya b. Saîd b. Amr b. Saîd dedesinin şöyle dediğini haber vermiştir: Medine'deki Hz. Peygamber'in mescidinde Ebû Hureyre ile oturuyorduk. Yanımızda Mervan vardı. Ebû Hureyre söyle dedi: es-Sadık'ı-masdûk'un şöyle dediğini duydum: Ümmetimin helakı Kureyş'ten bir grup çocukcağızın eliyle olacaktır. Mervan (bunun üzerine) şöyle dedi: Allah o çocuklara lanet etsin. (Bundan sonra) Ebû Hureyre şunları söyledi: Eğer onları söylemek isteseydim falanca oğulları filanca oğulları diye sayardım. Amr b. Yahya şöyle der: Benî Mervan iktidarında dedemle (Saîd b. Amr) Şam'a gittim. Orada idarecilerin gençler olduğunu görünce dedem bize şöyle dedi: Bunlar onlardan olmasın. Biz de 'sen daha iyi bilirsin' dedik.⁶³

Bu hadiste ileride çocukların idareye geleceği, bunun ise Müslümanlar için bir felaket olduğu vurgulanmış ve Ebû Hureyre'nin çocuk idarecilerin isimlerini bildiği ancak açıklamak istemediği belirtilmiştir. İbn Hacer bu rivâyet ile ilgili şunları söylemiştir: Hadiste geçen "çocukçuklar" kelimesinin anlamı buluğ öncesi çocuklar değildir. Her ne kadar bir anlamı bu ise de burada akıl ve diyanet bakımından zayıf kişiler kastedilmiştir. Zira Emevî halifelerinden hiç biri buluğa ermeden hilafete geçmemiştir. Ebû Hureyre, Kitabı'l-ilm'de geçen hadisinde bazı şeyleri açıklaması durumunda idam edilebileceğini belirtmişti. Biz de orada bunların ne olabileceğine işaret etmiştik. Burada ise sanki Ebû Hureyre kötü idarecileri isimlerini biliyordu ve bu bilgi onun açıklamaya çekindiği şeyin karşılığıydı.⁶⁴

Muhammed Accâc el-Hatîb de konuyla ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır: Hz. Peygamber'in diğer sahabîlere değil de sadece Ebû Hureyre'ye söylediği bilginin dinî hükümlerle ilgili olduğu söylenemez. Çünkü bu durumda Hz. Peygamber Allah'tan aldığı risalet görevini yerine getirmemiş olur ki bu Allah'ın emrine karşı gelmektir. Halbuki Allah şöyle buyurmaktadır: "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun elçiliğini yapmamış olursun..."⁶⁵ Dolayısıyla Ebû Hureyre'nin bildiği başkalarının muttali olamadığı şey ne ahkâm ne âdab ne de ahlak ile ilgilidir. Bu ancak fiten ve eşratu's-saat (kıyamet alametleri) gibi konular veya kötü idareciler ile alakalı hususlardır.⁶⁶

M. Accâc el-Hatîb'in bu ifadelerinden onun da İbn Hacer ve diğer şârihlerin fikirlerini paylaştığı anlaşılmaktadır. Ancak kime ait olursa olsun bu izah tarzlarının tutarlı olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Ebû Hureyre'nin

⁶² Geniş bilgi için bkz.: Ünal Kılıç, *Tartışmaların odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, 161-2.

⁶³ Buhârî, Fiten, 3, VIII, 88, Menakıb, 25, IV, 177-8.

⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 10.

⁶⁵ 5 Mâide, 67

⁶⁶ Muhammed Accâc el-Hatîb, *Ebû Hureyre râviyetu'l-İslâm*, 122-3.

söylemeye ekindiği bilgilerin *fiten* ve *meleşhim* ile ilgili olduğuna dair somut bir delil ortada mevcut değildir. Kaldı ki böyle bir delilin ortaya konması durumunda bile tutarsızlık devam eder. Zira gizlenen bilgilerin *fiten* ve *eşratu's-saat* olduğunu var sayarsak o zaman bunların dinî bir yönünün olmadığını kabul etmiş oluruz. Halbuki hadis kitaplarının çoğunda söz konusu konuyla ilgili yüzlerce hadis bulunmaktadır. Gizlen bilgilerin dinden sayılması durumunda ise, Hz. Peygamber'in dinin bu bölümünü Müslümanlara tebliğ etmediği anlamı çıkmaz mı? Oysa Hz. Peygamber'in dinden bazı şeyleri tebliğ etmediği düşüncesi, değil bizim hiçbir Müslümanın aklından bile geçmez. Ancak dinî tahrip etmek isteyenler böyle bir fikre kapılabilir. Bu yüzden saklanan bilgilerin hangi konularla ilgili olduğu iyi tayin edilmelidir.

Bazı alimlerin Ebû Hureyre'nin gizlediği şeyin, ileride Müslümanların karşılaşabilecekleri bazı olaylar ve kıyamet alametleriyle ilgili olduğunu söylemeleri isabetli gözükmemektedir. Zira eğer bunlar kıyamet alametleriyle ilgili olsaydı onların mutlaka açıklanması gerekirdi. Çünkü bunlar dini konular içerisinde telakki edilmektedir. Üstelik hadis kitaplarının pek çoğunda Ebû Hureyre'nin kıyamet alametlerini anlattığı rivâyetlerini bulmak da mümkündür.

Gelecekte Beni Umeyye'nin idareyi ele geçireceğini ve bunlardan bir kısmının kötü idarecilerden olacağı bilgisinin Hz. Peygamber tarafından biliniyor olması ve bu bilgisini sadece Ebû Hureyre ile paylaştığı şeklindeki yorum da hem nakli hem de akli delilden yoksundur. Zira bu iddiayı doğrulayacak sağlam ve sarih herhangi bir rivâyet mevcut değildir. Ayrıca eğer böyle bir şey söz konusu olsaydı, Hz. Peygamber, vahiy katipliği de yapmış olan Muaviye'yi çağırıp neslinden gelecek olan sefih ve zalim idareciler konusunda ikaz etme yetki ve gücüne sahipti. Ancak böyle bir şey vaki olmamıştır.

Rivâyetlerde dikkati çeken diğer bir husus da Ebû Hureyre'nin 'ben Hz. Peygamber'den iki türlü ya da daha fazla ilim aldım' demesi, 'Hz. Peygamber bana verdi' dememesidir. Bu ifadeden onun şahsî düşüncesi olabileceğini çıkarmak hiç de uzak bir fikir gözükmemektedir. Yani bu hükme kendi düşüncesiyle varması ihtimali söz konusudur.

Bir taraftan Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den bazı bilgileri aldığı halde açıklayamayacağını ifade eden rivâyetlerle, öte taraftan ilmi gizlemenin vebal ve sorumluluğundan bahseden rivâyetlerle karşılaşmaktadır. Buhârî, zıt görünümündeki bu hadisleri hem de aynı bab altında "Hıfzu'l-ilm" ilmin korunması ismini verdiği babın içinde vermektedir. Ebû Hureyre'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "İnsanlar diyorlar ki, Ebû Hureyre çok fazla rivâyette bulundu. Allah'ın kitabında iki âyet olmamış olsaydı hiçbir hadis rivâyet etmezdim." Sonra şu âyetleri okur: "*İndirdiğimiz açık delilleri ve kitapta insanlara apaçık gösterdiğimiz hidâyet yolunu gizleyenlere hem Allah hem de bütün lanet ediciler lanet eder. Ancak tövbe edip durumlarını düzelterler ve gerçeğe açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira ben onların tövbelerini kabul ederim. Ben tövbeyi çok kabul edenim ve çok merhametliyim.*"⁶⁷ Bundan sonra Ebû Hureyre çok rivâyet edişinin sebebini şöyle açıklamıştır: Diğer insanlar dünya işleriyle meşgul olurken kendisi Hz. Peygamber'in

⁶⁷ 2 Bakara, 159-160. İbn Mâce'de bu âyetlerin Bakara 174-5. âyetler olduğu rivâyet edilmiştir. Bkz. İbn Mâce, *Sunen*, Mukaddime, 24, H.no: 262 (I, 97).

yanında karın tokluğuna kalmış ve böylece pek çok kişinin ulaşamadığı hadisleri ezberleme imkan ve fırsatı bulmuştur.⁶⁸

Ebû Hureyre'nin okuduğu bu âyetlerle ilgili Hamdi Yazır şöyle söylemektedir: "Din işleriyle ilgili hiçbir bilgi gizlenmemelidir. Zira Allah Teâla buyurur ki '*Bizim indirdiğimiz apaçık delilleri, Allah'ın emrine, hükümlerine, irşadına ve bunlara iman edip umanın vacip oluşuna işaret eden ve hidâyetin kendisi olan âyetleri ve delilleri o kitapta veya bu kitapta, gerek Tevrat, İncil ve gerekse Kur'ân cinsi bir kitapta insanlara açıklamamızdan sonra, o insanlar içinden, bunları gizleyenler*', (Bakara 159) yani inkar ve itiraf etmeyen, ihtiyaç anında söylemeyen veya yaymayan, yahut yayılmasına engel olan, yahut onu tamamen veya kısmen değiştirip, karıştırmak gibi yollarla gizleyenler, kim olursa olsun, işte bunlar var ya, bu gizlemelerinden dolayı mutlaka Allah onları lanetler. Ve bütün lanet edebilecek, lanet duası yapabilecek olanlar da bunları lanetler. Kısaca bunlar, her zaman ve her taraftan hakkıyla lanellenecek olan melunlardır. Şüphesiz ki 'hakka karşı susanlar dilsiz Şeytandır'..."⁶⁹

Elde ettiği ilmi açıklamayıp gizleyenlerin vebal, sorumluluk ve cezalarını belirten daha başka âyetler ve çok sayıda hadis bulmak mümkündür. Bu konuda diğer pek çok sahâbîden olduğu gibi Ebû Hureyre'den de ilmi açıklamayıp gizleyenlere ahirette ateşten bir gem vurulacağı şeklindeki rivâyetler nakledilmiştir.⁷⁰

Ebu Reyeye Ebû Hureyre'den rivâyet edilen viâeyn hadisini değerlendirirken şunları söylemektedir: Viâeyn hadisi, lafızları biraz farklı olsa da anlamları aynı olan ve pek çok hadisçi tarafından⁷¹ nakledilen hadislere muarızdır. Viâeyn hadisiyle zıtlık oluşturan bu hadislerde gizli bilginin olmadığı ifade edilmektedir. Hz. Peygamber eğer özel gizli bir bilgi verecek olsaydı, Ali, Ebû Bekr, Omer, Ebû Ubeyde, Zubeyr, Aişe gibi sahabîlere verirdi. Çünkü bunlar bu işe Ebû Hureyre'den daha layıktır. Oysaki Ebû Hureyre sahabenin tabakalarından muhacir, ensar, İslama ilk girenler, can ve mallarıyla cihad edenler, arifler, şairler grubuna giremediği gibi Hz. Peygamber'den de onun fazileti hakkında bir hadis nakledilmiş değildir. Onun sadece ashab-ı suffeden olduğu bilinmektedir.⁷²

Gerçekten de Ebû Hureyre'den nakledilen ve gizli bilgilerin olduğunu ifade eden rivâyetlere mukabil gizli bilgilerin olmadığını belirten muarız rivâyetlere bakıldığında bunların sayısının çok daha fazla olduğu görülür. Ebû Reyeye'nin viâeyn hadisi ile ilgili bu tespitine katılırız. Ancak Ebû Hureyre'nin şahsiyeti ve fazileti hakkındaki söylediklerine genelde katılmadığımız gibi viâeyn hadisi ile ilgili bazı değerlendirmelerini de kabul edemeyiz. Çünkü onun ifadelerinden Hz. Peygamber'in

⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 362-3; Ahmed, *Musned*, I, 57, II, 240, 274; Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, İlm, 42, (I, 38); Buyu', 1, (III, 2-3); Hars, 21, (III, 74); İ'tisam, 22, (VIII, 158); Müslim, *Sahih*, Fadailu's-sahâbe, 35, H.no: 159/2492, 160/2492, (II, 1939-40).

⁶⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, I, 464.

⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 331; Tirmizî, *Sunen*, İlm, 3, H.no: 2649, (V, 29); Ebu Davud, *Sunen*, İlm, 9, H.no: 3658, (IV, 67-8); İbn Mâce, *Sunen*, Mukaddime, 24, H.no: 261, 265, 266, (I, 96-8); Ahmed, *Musned*, II, 263, 296, 305, 344, 353, 495, 499, 508.

⁷¹ Bu hadislerin çoğunluğu Hz. Ali'den rivâyet edilmiştir. Bkz.: Ahmed, *Musned*, I, 79, 81, 100, 119, 126; Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, Fadâilü'l-medine, 1, (II, 221), Cizye, 10, (IV, 67), Ferâid, 21, (VIII, 10); Müslim, *Sahih*, Hac, H.no: 1370/467, (I, 994-5), İtk, H.no: 1508/20, (II, 1147); Tirmizî, *Sunen*, Diyât, 16, H.no: 1412, (IV, 24-25), Velâ, 3, H.no: 2127, (IV, 438-9); Ebû Davud, *Sunen*, Menasik, 95,96, H.no: 2034, (II, 530), Diyât, 11, H.no: 4530, (IV, 667); Nesâî, *Sunen*, Kaseme, 9-10, H.no: 4731, (VIII, 19); İbn Mâce, Diyât, 21, H.no: 2658, (II, 887); Dârimî, *Sunen*, Diyât, 5, H.no: 2361, (II, 508-9).

⁷² Mahmud Ebû Reyeye, *Advâun ala's-sünneti'l-Muhammediyye*, 184-5.

sahabeden bazılarına gizli bilgi verebileceğini zımnen kabul ettiği anlaşılmaktadır. İtirazı sanki böyle gizli bilgilerin olmasına değil de verilen şahsadır. Şayet gizli bilgiler Ebû Hureyre'ye değil de Hz. Ali gibi bir sahâbîye verilmiş olsa, bunu kabul edebileceği gibi bir tavır sergilemektedir. Böylesi bir düşüncenin kabul edilmesi mümkün değildir.

Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği bu hadis bazıların özelliikle de bazı ehli tasavvufun ilmi, zahîrî ve batînî diye ikiye ayırmalarına sebep olmuştur. Bunlara göre gizlilik taşıyan bu tür rivâyetler şeriatın batînî kısmını oluşturur. Zahîrî ilmi pek çok insan bilir, ancak batînî ilme herkes vakıf olamaz. Ona ancak çok özel kişiler sahip olabilir. Tasavvufun temel öğretilerinin hadislerdeki dayanaklarını inceleyen Ahmet Yıldırım, bazı sufilerin Ebû Hureyre ve Huzeyfe gibi sahabîlerden rivâyet edilen sözlerden hareketle, onların Resulullah'tan(s) işittikleri hususi bazı sözler ve sır halinde saklayıp herkese söylemedikleri meseleler var olduğu inancını taşıdıklarını belirtmiştir.⁷³ Bununla ilgili örneği verdikten sonra da şöyle söylemiştir: "Bu yüzden sırlı hadisler meselesi ciddi biçimde tartışmalı ve içinde tereddüt bulunan bir konudur. İlk sufilerde olmaması bu tereddüdü artırmaktadır. Sırlı hadislerin bilgiye işaret etmesi mümkün değildir. Böyle bir şey söz konusu olsa, o zaman bilginin kaynağı meselesi nasıl halledilecektir? Bu durumda mesele ancak mücerred bir iddia olarak kalmaktadır."⁷⁴

Eğer Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den iki tür ilim aldığını, bunlardan birini açıkladığını, diğerinin sır ilmi ya da batînî ilim olduğunu kabul edersek, ikinciye yani batînî ilmi kimin nereden alacağı meselesi karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber'den Ebû Hureyre yoluyla bu mümkün gözüküyor. Çünkü Ebû Hureyre bu ilmi söylememiş, gizlemiştir. Batînî ilim Hz. Peygamber yoluyla değil de başkalarından, başka yollarla alınmış ise o zaman bunu Resulullah'ın getirdiği İslam dinine nispet etmek yerinde ve doğru olmaz. Hem ilmin zahîrî ve batînî diye kısımlara ayrılması söz konusu olsaydı bunu bizzat Hz. Peygamber yapardı. Halbuki böyle bir nakle rastlayamıyoruz. Bu tür bir ayırımı kabul etmek aynı zamanda Hz. Peygamber'in peygamberlik görevini yerine getirmediği anlamına gelir ki, bu ona iftiran başka bir şey değildir. Ayrıca bu şekildeki bir ayırım dinin yanlış anlaşılmasına da sebep olur.

Değerlendirme ve Sonuç

Sahabeden en çok hadis rivâyet edenin Ebû Hureyre olduğu bilinen bir husustur. Buna rağmen bazı şeyleri açıklamadığını, açıkladığı zaman insanların onu ayıplayıp kınayacağını hatta daha da ötesi taşıyacağını belirten rivâyetler bizzat kendisinden nakledilmektedir. Halbuki o, diğer pek çok sahâbî gibi bildiği ve öğrendiği bir hususun açıklanması gerektiğini ve bunun gizlenmesinin doğru olmadığını belirtmektedir. Ancak bir insanın hem hiçbir şeyin gizli kalmaması gerektiğini söylemesi, hem de bazı şeyleri gizlemesi tutarlı değildir. Hele bu insan Hz. Peygamber'den en fazla hadis rivâyet eden bir kişi konumunda ise.

Ebû Hureyre Hz. Peygamber'den bir takım bilgileri açıklayınca insanlar için

⁷³ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 52

⁷⁴ A. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 53

onu taşlasın veya kinasın ki? Bilginin Hz. Peygamber'den olduğunu kesin bilen bir Müslümanın bunu kabul etmemesi düşünülemez. Çünkü herkes, Hz. Peygamber'in söyleyeceği bir şeyi insanların hoşuna gitmese bile hiç kimsenin ayıplamasından ve kinamasından korkmadan söyleyeceğini bilir.

Ebû Hureyre'den nakledilen ve kendisi dışında diğer insanların bilmediği bazı şeylere vakıf olduğunu belirten bu tür rivâyetler, ya açıklanması gereken hususlardır veya hiç kimsenin bilmemesi gereken sırlardır. Eğer açıklanması gereken hususlar idiyse Ebû Hureyre'nin bunları mutlak surette açıklaması gerekirdi. Açıklamadığı takdirde bunun vebal ve sorumluluğunu yüklenmiş olur ki böyle bir davranış çok fazla rivâyette bulunan bir sahabîden beklenemez. Şayet bunlar hiç kimsenin bilmemesi gereken sırlar idiyse o zaman da Ebû Hureyre'nin kendisinde böyle bir sırrın varlığından hiç bahsetmemesi gerekirdi. Zira bahsetmesi durumunda o şey sır olmaktan çıkar.

Elimizdeki ilmî verilerle Ebû Hureyre'nin söyleyemediği ikinci kısmın hangi konulardan olduğunu ve sınırını tespit etmek oldukça zor, hatta imkansızdır. Çünkü kendisinden konuyu açıklığa kavuşturacak açık, sarîh bir söz rivâyet edilmemiştir. Ancak bunların neler olabilecekları ve neler olamayacakları hususunda şerhlerden istifade ederek fikir yürütülebilir. Önce hangi konular olamayacağını sonra da neler olabileceğini ifade etmeye çalışalım.

İlmin gizlenen kısmının hükümlere taalluk edenlerden olmayacağı muhakkaktır. Çünkü hükümlerle ilgili olsa Hz. Peygamber'in dinle ilgili bazı şeyleri söylememiş, açıklamamış olması gerekir ki, bu da onun risalet görevini tam yerine getirmede anlamına gelmektedir. Böyle bir sorumsuzluğun Hz. Peygamber'e nispet edilmesi ona en büyük iftira olur. Hz. Peygamber'in dinî herhangi bir hususu gizli tutup açıklamadığı fikrinin kabul edilmesinin mümkün olmadığı gibi Ebû Hureyre'nin de böyle bir sorumsuzluğu yapacağını imkan dahilinde görmüyoruz. Çünkü bizi böyle düşünmeye sevk edecek sağlam bir delil mevcut değildir. Ayrıca ne Hz. Peygamber'in ne de Ebû Hureyre'nin şahsiyetleri buna müsaittir.

Söylenmeyen kısmın, iddia edildiği gibi *fiten*, *geleceğe ait konular* ya da *kıyamet alametleri* ile ilgili olduğunu da düşünmüyoruz. Çünkü bu tür konuların bilinmesinde fayda olup gizlenmesine de gerek yoktur. Hadis kitaplarının bir çoğunda *fiten* ve *eşratu's-saat* konularını ele alan yüzlerce hadis bulmak mümkündür. Üstelik bu hadislerin bir kısmı bizzat Ebû Hureyre tarafından nakledilmiştir. Eğer bu konuların gizlenmesi gerekseydi mevcut rivâyetlerin de gizlenmesi ve hadis kaynaklarında yer almaması gerekirdi.

Açıklanmayan bilgilerin neler olabileceği hususunda ise şunlar söylenebilir: Bazı sahabîler Hz. Peygamber'den farklı ve özel şeylere vakıf olabilir. Ebû Hureyre'nin de böyle bir şey elde etmesi pekala mümkündür. Onun elde ettiği şey, Hz. Peygamber'in tecrübesi, feraseti gibi melekelere olabilir. Yani o, Hz. Peygamber'den aldığı ilim gereği bazı melekelere erişmiştir. Bu melekelere dolayı da bazı şeyleri daha önceden tahmin edebilme gücüne ve ileri görüşlülük gibi bir vasfa sahip olmuş, bu özelliğini ve yeteneğini de rivâyetlerde geçen üslûpla ifade etmiştir.

Ebû Hureyre'nin bazı şeyler gizlemesinin sebebi şu şekilde de izah edilebilir: Ebû Hureyre, Müslümanların birbirlerine düştikleri dönemlerde zalimce

davrananların haksız ve adaletsiz davranışlarından vazgeçmeleri ve onları ikaz etmek için manevi bir baskı oluşturmak amacıyla bu tür ifadeler kullanmış olabilir. Bu yoruma göre, gerçekte gizli bir bilgi mevcut değildir. Ancak biz bunu uzak bir ihtimal olarak görüyoruz. Çünkü bunda bir aldatmaca ve hileli bir yönlendirme söz konusudur. Hiçbir Müslüman, böyle yakışsız bir davranışı Ebû Hureyre'ye nispet etmeyi hayal bile etmez.

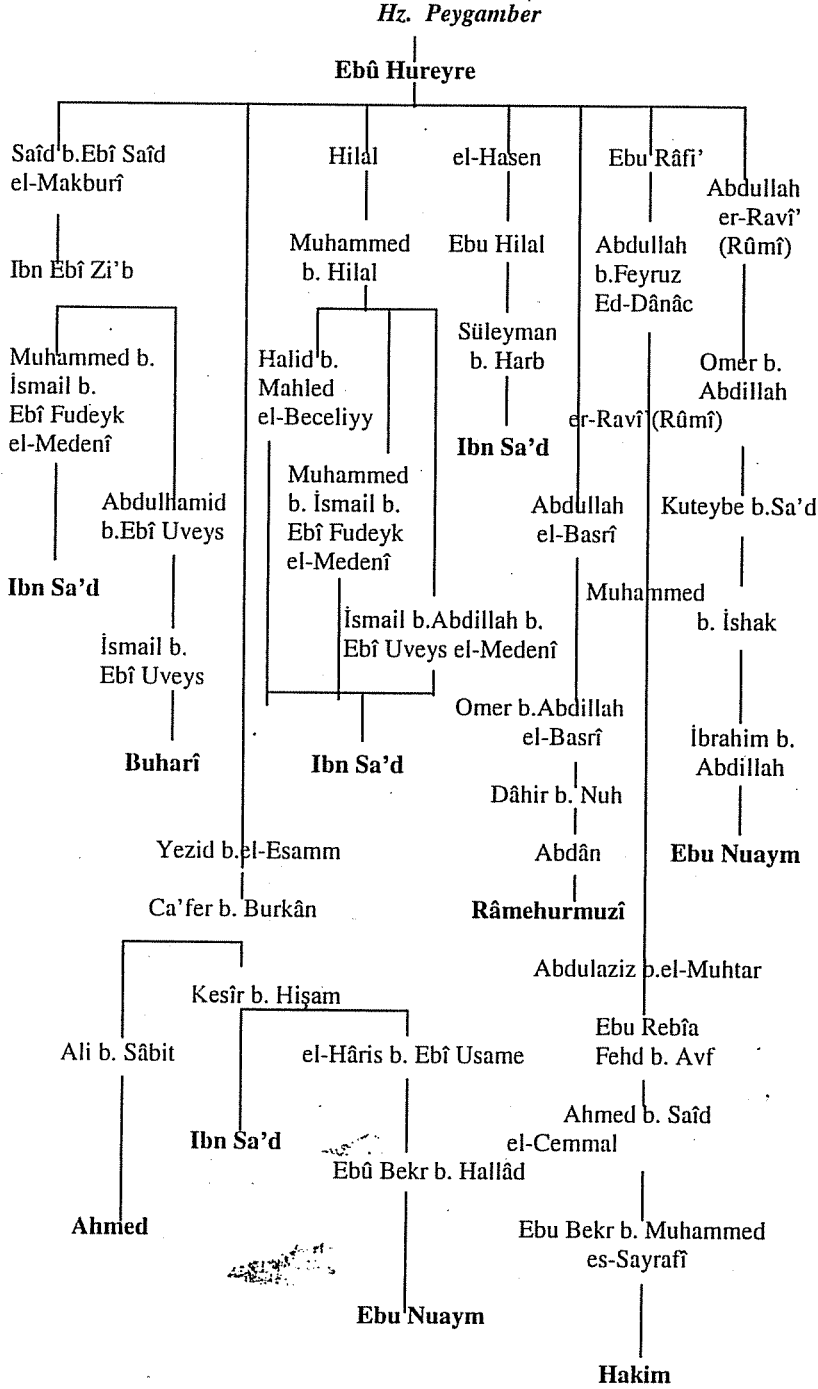
Yukarıda belirtmeye çalıştığımız varsayımları birer ihtimal görmekle beraber bize göre bu durumun iki çeşit çözümü söz konusudur. Bunlardan birincisi, *viâeyn* sözünü Ebû Hureyre daha önce bir topluluk için söylemiştir. O toplumda uygun şartların oluşmamasından dolayı saklanan bölümü açıklama ihtiyacı duymamış, gerekli görmemiştir. Ancak daha sonra zaman ve şartlar gereği bunları açıklamayı uygun görmüştür. Zaten bütün rivâyetleri tek bir yerde nakletmemesi de gayet normaldir. Aynı zamanda her doğru her yerde söylenmez ilkesini tahakkuk ettirmiştir.

Ebû Hureyre'nin bazı hususları açıklamadığı veya anlatmadığını belirten rivâyetlerin sebebini açıklığa kavuşturabilmek için ikinci ve belki de en önemli çözümü şu şekilde ifade edebiliriz: Ebû Hureyre, zaman zaman çok hadis rivâyet etmekle suçlanmıştır. Bu tür suçlama tabiatıyla kendisini çok rahatsız etmiştir. Bunlardan kurtulmak için de bir yöntem seçmiştir. Bu ithamlara karşı cevap ve tavır niteliğinde olan söz konusu ifadeleri kullanmıştır. Bazı rivâyetlerde kendisinin *kesretur'r-rivâye* ile suçlandığını ifade ettikten sonra *viâeyn* ile ilgili sözleri söylediği görülür ki bu durum, yukarıda söylenenleri doğrular mahiyettedir. Dolayısıyla çok rivâyette bulunduğu şeklindeki suçlamalardan sakınmak amacıyla böyle bir tepki göstermiş, ancak daha sonra tepkilerin azalması veya rivâyet etmemenin vebalini taşımamak gibi sebeplerle bütün hadisleri rivâyet etmiştir. Böylece gizli veya açıklanmamış hiçbir konu kalmamıştır. Eğer *viâeyn* rivâyetlerinin ne zaman söylendiğini tespit etme imkanına sahip olsaydık, o zaman hiç tereddüt etmeden söz konusu rivâyetlerin mutlak yorumunun bu olduğunu rahatlıkla söyleyebilirdik. Ne yazık ki böyle bir bilgiye sahip değiliz.

Amacımız sadece bu konudaki problemi gündeme getirmek ve onun çözümüne katkıda bulunmaktır. Bazı mutasavvıfların yaptığı gibi problemi problemlilerle yollarla çözmenin yanlışlığını vurgulamak ve problemin çözümü için gerekli teklif ve önerileri sunmaktır.

Her insan gibi Ebû Hureyre'nin de hata yapabileceği ihtimalini göz ardı etmemekle beraber, bazılarının yaptığı gibi alaycı tavır takınarak onun saygınlığına hâlel getirmemek gerektiğini düşünüyoruz. Karın tokluğuna Hz. Peygamber'in yanında kalmasından dolayı onu tenkid etmeye veya ayıplamaya da gerek yoktur. Her şeye rağmen hadis / sünnet konusundaki rivâyetlerin büyük bir bölümü onun vasıtasıyla nakledilmiştir.

EK: İSNAD ŞEMASI

KAYNAKÇA

- Ahmed b.Hanbel, *el-Musned*, Çağrı yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV yay., Ankara, 2000.
- Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, Şeriketu mektebeti mustafa el-bâbî el-halebî, 1.Baskı, Mısır, 1392/1972.
- A'zamî, Muhammed Dıyaurrahman, *es-Sahâbüyyu'l-celil Ebû Hureyre fî dav'i merviyyatihî*, Beyrut-Kahire, 1979.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahih*, Çağrı yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Bünyamin Erul, "*Huzeyfe b. el-Yemân ve sır katipliği*" (Yayınlanmamış makale)
- Darimî, Ebû Muhammed Abdullâh Abdurrahman, *Sunen*, Çağrı yay., 2.Baskı, İstanbul, 1992.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşa's, *Sunen*, Çağrı yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-Ësfihânî, *Hilyetu'l-evliya ve tabakâtu'l-esfiya*, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- Ebû Reyye, Mahmud, *Advân ala's-sünneti'l-Muhammediyye*, Kahire, 1377/1957 – Beyrut, Müessesetu'l-âlemi, ts.
- Hakim en-Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (İbnu'l-beyyî), *el-Mustedrek ala's-sahihayn*, (Thk.:Mustafa Abdulkadir Atâ), Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1.Baskı, Beyrut, 1411/1990.
- el-Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarihü Bağdâd*, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- el-Hatîb, Muhammed Accâc, *Ebû Hureyre râviyetu'l-İslâm*, Mektebetu vehbe, 2. Baskı, Mısır, 1402/1982.
- Ibn Abdilberr, Ebû Omer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-eshâb*, (Thk.: Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcud), Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1.Baskı, Beyrut, 1415 / 1995.
- Ibn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed, *el-Musannef fî ehâdis ve'l-âsâr*, Daru'l-fikr, Beyrut, 1414/1994.
- Ibn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, (Thk.: Ali Muhammed el-Buhârî), Daru'l-ceyl, 1.Baskı, Beyrut, 1412 / 1992.
- *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahihî'l-Buhârî*, Daru'l-marîfe, Beyrut, ts.
- *Tehzibu't-tehzib*, (Thk.: Mustafa Abdulkadir Atâ), Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1.Baskı, Beyrut, 1415 / 1994.
- Ibn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim, *Te'vilu muhtelefi'l-hadîs*, Beyrut, 1415/1995.
- Ibn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sunen*, Çağrı yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Ibn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, (Takdim: Dr. İhsan Abbas), Daru sâdir, Beyrut, 1405 / 1985.
- Ibnu'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasen, *Usdu'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, Daru'l-fikr, Beyrut, 1409/1989.
- Kastalânî, Kutbuddin Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ali, *İrşadu's-sârî li şerhi Sahihî'l-Buhârî*, Daru'l-fikr, 1.Baskı, Beyrut, 1410/1990.
- Mizzî, Cemaleddin Ebû'l-Haccac Yusuf b. Abdirrahman, *Tehzibu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, (Thk.: Beşşar Avvad Maruf), Müessesetu'r-risale, 1.Baskı, Beyrut, 1413/1992.
- Muslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. Haccac, *Sahih*, Çağrı yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, Çağrı yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Râmehumuzî, *el-Muhaddîsu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, (Thk.: Muhammed Accac el-Hatîb), Daru'l-fikir, 3.Baskı, 1404/1984.
- Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-râvî*, (Thk.: Abdulvahhab Abdullatif), Medine, 1392/1972.
- Şakir, Ahmed Muhammed, *el-Bâisu'l-hasis şerhu ihtisari ulumi'l-hadîs*, Beyrut, 1414/1994.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sunen*, Çağrı yay., 2. Baskı, İstanbul, 1992.
- Ünal Kılıç, *Tartışmaların odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, Kayıhan yay., İstanbul, 2001.
- Vakîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Omer b. Vâkid, *el-Megâzî*, Beyrut, 1404/1984.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Azim yay., İstanbul, ts.